

ВИПУЩЕНИЙ З УВАГИ АСПЕКТ КОЗАКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ (У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОБЛЕМОЮ ЕТНОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ НАЩАДКІВ ЛІВОБЕРЕЖНОГО КОЗАЦТВА)

Василь БАЛУШОК

Нав'язана великодержавною російською та радянською історіографією, хибна теза, про відсутність в українців власної аристократії, зокрема після того, як шляхта, мовляв, сполонізувалася, а козацька старшина зрусифікувалася, ще має сьогодні популярність серед наукового загалу. Водночас на противагу їй поступово утверджується розуміння того, що український народ протягом майже всього шляху, який йому довелося пройти до ХХ ст., мав власну, етнічно українську аристократію, зокрема її численний рядовий загал. Саме в цьому переконують видання, присвячені українській шляхті, які побачили світ після 1991 р.¹ Вийшли друком і спеціально етнологічні дослідження (поки що у вигляді статей) такого роду².

А от нобілітетові козацького Лівобережжя в цьому плані пощастило менше. Звичайно, дослідники козацтва віддають належне козацькій старшині та її нащадкам, які свого часу влилися до складу російського дворянства і тією чи іншою мірою зазнали русифікації. Проте вони випускають з уваги долю рядового козацтва, яке на Лівобережжі займало становище аналогічне становищу дрібної шляхти Правобережжя. Стосується це й узагальнюючої двотомної праці "Історія українського козацтва"³, яка може претендувати на певну енциклопедичність в охопленні козацької теми. В означеній праці, як це й подобає такому дослідженню, увагу вказаному соціальному середовищу, у т. ч. й стосовно кінця ХІХ — початку ХХ ст., приділено. Але авторка відповідного розділу О. Бачинська розглянула зазначене суспільне угруповання тільки в площині його соціально-економічного становища⁴. Водночас етнологічний чи, іншим терміном, культурантропологічний ас-

пект існування цих останніх із козаків, які дожили майже до наших днів, залишився поза увагою дослідниці.

У той же час прямі нащадки козацького стану колишньої Гетьманщини дійсно становлять значний інтерес для дослідника саме як рядові представники колишньої соціальної верхівки, які в цій ролі виступали і в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Річ у тому, що в зазначений час вони мали не тільки чітко виражені особливості в традиційно-побутовій культурі та ментальності, які відрізняли їх від інших соціальних верств українського народу, але й зберігали пам'ять про своє козацьке походження та минуле, яким пишалися, і на цій основі протиставляли себе всім іншим верствам, особливо селянам, поруч з якими жили. На таку обставину чи не вперше з дослідників козацтва звернув увагу молодий науковець із Полтави К. Рахно. Він, зокрема, зазначив, що "аж до початку 20-х років минулого століття козацтво існувало як вільний соціальний стан (у свідоцтвах про народження ще в 1922 році дітям козаків писали «козак»). І це справді так. Наприклад, моя мати, що народилася 1916 року на Полтавщині (с. Ждани Лубенського району), завжди підкреслювала своє козацьке походження й, не будучи особливо національно свідомою, разом з тим завжди виховувала у нас, своїх дітей, гордість за предків — «реєстрових (як вона казала) козаків»⁵.

Про козаків з українського Лівобережжя в кінці ХІХ ст. залишив цікаві спогади під назвою "Народногосподарські студії з Росії" німецький економіст, професор Фрайбурзького університету Герхард фон

Шульце-Гевернітц, якому пощастило спостерігати побут цієї соціальної верстви в означений час⁶. Розглядові цих маловідомих сьогодні в Україні спогадів значною мірою і присвятив свою публікацію згадуваний К. Рахно. Вони містять дуже влучні характеристики нащадків українських козаків та особливостей їхнього побуту, господарювання та психології. Г. Шульце-Гевернітц, дуже точно підмітивши, що лівобережне козацтво посідало в суспільстві становище аналогічне дрібній правобережній шляхті, наголосив, що воно “у цілому сильніше, енергійніше та культурніше, аніж колишні кріпаки”⁷. Це підтверджено спостереженнями за життям і побутом нащадків козацького стану у ХХ ст., які демонструють вищий рівень їхньої самооцінки та гідності порівняно з нащадками селян, що, до того ж, чітко усвідомлювалося ними самими й частково усвідомлюється до сьогодні. Відмінності цього плану між колишніми кріпацькими й козацькими селами чітко простежуються ще і в наші дні, незважаючи на те, що, на відміну від Полісся, де проживає значна кількість колишньої правобережної околичної шляхти, район розселення нащадків козаків у радянські часи дуже потерпів від урбанізаційно-індустріалізаційних процесів, підсилених т. зв. “соціалістичними перетвореннями”, а територіально близький Донбас значною мірою “висмоктав” людські ресурси. Цікаву інформацію про відмінності між сучасними нащадками колишніх козаків та селян-кріпаків, отриману під час власних експедицій на Полтавщину в 1990-х роках, наводить в одному зі своїх художніх творів етнолог, а також письменниця Марина Гримич: “Матеріали колишніх козацьких поселень відрізнялися від «кріпацької» зони тим, що народ не хотів пана, хотів сам бути паном, а оскільки для цього не було ніяких можливостей, то вони сиділи собі й чекали, коли ж стануть панами. Але не дай Бог, хтось із них ставав паном. Таке не прощається. Зате й бідних ох як не любили”⁸.

Аж до початку ХХ ст. лівобережні козаки загалом дотримувалися ендогамності та, як і правобережна шляхта, намагалися не вступати в шлюби із селянами, яким себе протиставляли, на яких дивилися з погордою, називаючи зверхньо “мугирями” (мужиками). Наприклад, згадуваний К. Рахно розповідав авторові цих рядків, як, за родинними спогадами, його прадідові довго шукали рівню і врешті знайшли — на три роки старшу та на голову вищу за нього, зате старшинського роду (села Свиридівка й Білогорілка Лохвицького р-ну Полтавської обл.).

У веденні господарських справ нащадки рядових козаків Гетьманщини кінця ХІХ — початку ХХ ст. в більшості теж вигідно відрізнялися від селян, з якими їх ріднили заняття та спосіб життя. “Козаки ведуть господарство з великим розмахом, тримають наймитів, володіють сільськогосподарськими машинами, орендують у поміщиків землю, а також збільшують свої землеволодіння шляхом купівлі. Перевага козаків над іншим селянським населенням [...] полягає, в першу чергу, в економічних та духовних наслідках успадкованої свободи: як вільна людина козак здавна працює, сподіваючись сам пожинати плоди свого старання; мета його праці — його власний добробут, в той час як отримані надлишки у кріпаків належать панові, і більше роботи, як і збільшення добробуту, завжди означали лише додатковий тягар. Ще й по сьогодні відчувається вплив цих старих відносин”⁹. Хоч економічне становище далеко не всіх козацьких родин було благополучним, проте переважно козаки, на відміну від основної маси селян, виявляли більшу підприємливість у кон’юктурі ринкових відносин, запроваджених у Російській імперії після реформ 1860-х років. За спогадами вихідців із с. Погреби поблизу м. Прилуки на Чернігівщині, його мешканці — козаки — уславилися серед навколишніх селян у пореформений період як підприємці й “спекулянти”.

Становище козаків як споконвіку вільних людей, аналогічно як і дрібної (околич-

ної та іншої) шляхти Правобережжя, дало також поштовх розвитку в зазначених суспільних верствах різних сфер традиційної культури як матеріальної, так і духовної, а також художніх ремесел. Зокрема за спостереженнями співробітниці ІМФЕ НАНУ Л. Пономар, повідомленими авторові цих рядків у приватній бесіді, основні осередки художніх промислів і народного мистецтва на центрально-східноукраїнських теренах виникли саме в середовищі дрібної околичної шляхти (на Правобережжі) й козацтва (на Лівобережжі). Гадаю, що перетворення козака на центральний образ українського фольклору та широке розповсюдження елементів козацького етнокультурного комплексу в селянському середовищі України після Козацької революції XVII ст. теж пов'язані не тільки з героїкою козацтва, а й зі становищем їх як вільних людей, що не знали поміщицького гніту. Цей ракурс вивчення української культури ще не ставав предметом наукових студій. Хоча традиційно-побутова культура нащадків українського козацтва кінця XIX — початку XX ст. виявляє певну специфіку порівняно із селянською, яка на той час, до речі, вже теж трансформувалася під впливом етнокультури козаків, “підтягуючись” до рівня останньої. Наприклад, за розповідями К. Рахна, козаки із с. Диканьки (Полтавщина) гучно відзначали день Святого Конона (покровителя коней), влаштовуючи біля церкви кінні перегони. Саме козакам, переважно сусідніми селянами, приписували здатність до чаклунства, що, гадаю, пов'язано в той чи інший спосіб з відомими уявленнями про козаків-характерників.

Г. Шульце-Гевернітц, перебуваючи в Україні, звернув також увагу на набагато вище суспільне становище жінки в українському суспільстві, порівняно із сусідніми народами. Указану обставину він теж пов'язав із козацьким середовищем, яке, на його думку, в цьому аспекті справило мало вплив на все українське суспільство¹⁰. Значу, що порівняно високе суспільне ста-

новище жінки в Україні все ж має набагато глибші корені, які сягають ще сарматського субстрату та пізніших кочівницьких адстратів при етногенезі й етнічній історії українців¹¹. Адже в кочівників сам спосіб життя та господарювання зумовлювали достатньо високе становище жінки в соціумі. У них, як відомо, і побутова сфера, і табуни худоби на тривалі періоди залишалися у віданні жінок, у той час як їхні чоловіки надовго відлучалися з дому, беручи участь у збройних набігах на сусідів¹². Саме тому, що підосновою українського етносу при етногенезі були колишні степовики (переважно скіфо-сармати), а потім представники кочових і напівкочових спільнот постійно поповнювали його склад, визначене високе становище жінок в українців характерне не лише для козаків. Усі суспільні верстви українського народу тією чи іншою мірою успадкували означені традиції своїх степових предків. Тому, наприклад, у місцевому шляхетському середовищі XVI—XVII ст. суспільне становище жінки теж було досить високим, що переросло під час відомих чварів між шляхтою навіть у появу справжніх войовничих “амазонок”, таких, скажімо, як Ганна Борзобогата-Красенська чи княгиня Софія Ружинська з Карабчева¹³. Проте козацьке середовище теж, без сумніву, дуже посприяло збереженню й подальшому розвитку визначеної особливості української соціонормативної культури. Тим більше, що саме воно передовсім вбирало регулярні адстратні “вливання” степовиків, а спосіб життя козаків, які надовго залишали домівки, сприяв піднесенню суспільної ролі жінок, на що вже звертали увагу науковці¹⁴. (Взагалі, тема суспільного становища української жінки, та ще й упродовж віків, варта окремого дослідження. Такі студії вже з'явилися¹⁵, проте, їх, на жаль, небагато.)

Нащадки українського козацтва, які ще на початку XX ст. становили окреме соціальне угруповання і не тільки відрізнялися за багатьма соціокультурними параметрами від селян та міщан, а й усвідомлювали своє козацьке похо-

дження та пишались ним, безумовно, заслуговують на увагу науковців. Навіть сьогодні зберігається деяка інформація в пам'яті інформантів, на жаль, далеко не така багата, як 10–20 років тому, проте через десятиліття буде безповоротно втрачена. Тому етнологічне (культурантро-

¹Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993; Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Укладачі С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква, 2006; *Мойсеєнко В., Васянович О., Долгополова Л.* Мелені і меленівці. – Житомир, 2007; *Чернецький Є.* Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. – Біла Церква, 2007 та ін.

²Васянович О. Легенди і казки с. Мелені на Коростенщині // Волинь-Житомирщина. – 1998. – № 2. – С. 111–114; *Васянович О.* Меленівська хата // Волинь-Житомирщина. – 2000. – № 4. – С. 90–103; *Васянович О.* Приказки та прислів'я жителів села Мелені // Волинь-Житомирщина. – 2001. – № 7. – С. 148–155; *Васянович О.* Різдвяні святки (села Мелені Коростенського району на Житомирщині) // Волинь-Житомирщина. – 2003. – № 11. – С. 65–72; *Васянович О.* Дружко коровай несе, намнеткою тресе (Жіночий одяг шляхти околиць села Мелені) // Берегиня. – 2004. – № 1. – С. 67–76; *Васянович О.* З минулого шляхти околиць Центрального Полісся // Берегиня. – 2004. – № 3. – С. 55–65; *Васянович О.* Сучасні весільні звичаї та обряди у Меленях на Житомирщині // Берегиня. – 2006. – № 4. – С. 33–48; *Васянович О.* Деякі особливості обрядової та святкової їжі околиць шляхти Коростенщини // Волинь-Житомирщина. – 2007. – № 16. – С. 112–122; *Васянович О.* Історико-етнографічні нотатки про село Мелені // Берегиня. – 2007. – № 3. – С. 37–54; *Балушок В.* Українська шляхта між польським та українським етносами // НТЕ. – 2007. – № 6. – С. 11–25.

³Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006–2007. – Т. 1–2.

⁴Бачинська О. Зміни в козацькому середовищі в другій половині XIX ст. // Історія українського

політичне) вивчення нащадків лівобережного козацтва кінця XIX – початку XX ст. постає дуже нагальним. Відтак, хоча звернути увагу й етнологів, і всіх інших науковців-гуманітаріїв, дотичних до етнологічної проблематики, на “непідняту цілину” зазначеного аспекту козакознавчих студій.

козацтва: Нариси: у 2 т. - К., 2007 – Т. 2. – С. 355–362.

⁵*Рахно К.* Козаки з Кобеляк // Українське козацтво: Історія, сучасність, майбутнє. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Полтава, 28–29 травня 2004. – Полтава, 2005. – С. 126.

⁶*Schultze-Gevernitz G. von.* Volkswirtschaftliche Studien aus Russland. – Leipzig, 1899.

⁷Цит. за: *Рахно К.* Козаки з Кобеляк. – С. 128.

⁸*Гримич М.* Ти чуєш, Марго?...: Роман. – Л., 2000 – С. 83.

⁹Цит. за: *Рахно К.* Козаки з Кобеляк. – С. 131.

¹⁰Цит. за: *Рахно К.* Козаки з Кобеляк. – С. 131–132.

¹¹*Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – С. 53–55, 69–72, 223–234.

¹²*Плетнева С.* Половцы. – М., 1990. – С. 128, 132, 133; *Радлов В. В.* Из Сибири: страницы дневника. – М., 1989. – С. 175, 314.

¹³*Левицький О.* Сім'я і побут українців у XVI ст. // На переломі: друга половинна XV – перша половинна XVI ст. / Упорядкування і передмова О. Русиної. – К., 1994. – С. 195; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підготовка до видання А. Матвієнко, В. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – С. 47, 220.

¹⁴*Курочкін О.* Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. – К., 2004. – С. 19–24; *Балушок В.* Рання козацька етнокультура // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. - К., 2007 – Т. 2. – С. 14.

¹⁵*Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6 (336). – С. 71; 2001. – № 1 (337). – С. 42; 2001. – № 4 (340). – С. 27; *Ворончук І.* “Dobra żona godna mężowi korona” (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замоїського) // Київська старовина. – 2002. – № 5 (374). – С. 120–134.